

Araştırma Makalesi/ Research Article

Belgeler Işığında 19. Yüzyıl Başlarında Çankırı’da Evlilik ve Boşanma¹*Marriage and Divorce in Çankırı in the Early 19th Century in Consideration of the Documents*Ahmet Elibol ²

Geliş Tarihi/Received Ddate: 08.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted Date: 01.08.2022

Öz

Tarihsel çalışmalarda devlet ve hanedan tarihlerinden ziyade topluma ve kişisel tarihlere yönelinmesi özellikle 20. Yüzyılın başlarında Annales okulunun çabalarıyla hız kazanmıştır. Bu çerçevede şehir tarihi araştırmaları, özellikle geçmişte bir bölgede yaşayanların ekonomik, sosyal ve hukuki olarak yapıp etmeleri ve ilişkiler örüntüsü tarih disiplininin cazip konuları haline gelmiştir. Bu çalışmada 19. yüzyıl Osmanlısının bir sancak merkezi olan Çankırı toplumunda sosyal hayatın en temel taşlarından kabul edilen ve ailenin kuruluşunun bir gereği olan evlenme, evliliğin sonlandırılması anlamına gelen boşanma hadiseleri ve bunların hukuki uygulamaları kadı sicillerine dayanarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çankırı sancağı, evlenme, boşanma, Kadı sicilleri, poligami

Abstract

In historical studies, focus on society and personal histories rather than state and dynastic histories gained momentum especially with the efforts of the Annales school at the beginning of the 20th century. In this context, urban history studies, especially the economic, social, and legal activities of those who lived in a region in the past, and the pattern of relations have become attractive subjects of the discipline of history. In this study, marriage, which is considered as one of the most cornerstones of social life and a requirement of the establishment of the family, and divorce, which means the dissolution of marriage, and their legal practices in Çankırı society, which was a sanjak center of the 19th century Ottoman Empire, were investigated based on the Kadi's registers.

Keywords: The sanjak of Çankırı, marriage, divorce, Kadi's registers, polygamy

1-GİRİŞ

Kadim felsefe “insan”ı bir mikrokosmos (küçük evren), “evren”i de makrokosmos (büyük evren) olarak değerlendirir. Bu anlamda belirtilen kavramlar ve anlayışı toplum bilimine taşıyıp yine analogi yaptığımızda denilebilir ki; “aile” bir mikrokosmos, “toplum” ise bir makrokosmostur. Bundan dolayı aile ve toplum kavramlarının farklı dillerde çoğu zaman birbirlerinin yerine geçtiği bir vakiydir (Canatan, 2011, 53). Toplumların tarihsel vetire içerisinde gösterdikleri değişimden dolayı “Aile”nin yapısı, mahiyeti ve anlamı da belirtilen süreç içerisinde önemli değişikliklere uğradığından, kavramı tarif etmek ve açıklamak oldukça zor görünmektedir.

Bu makalede Osmanlı Anadolu Eyaleti’nin bir sancak merkezi olan Çankırı’da aile kurumunun şekillenişinde en temel unsur olarak karşımıza çıkan evlenme, dayandığı hukuki ve kültürel

¹ Bu çalışma “Yakınçağ Başlarından Tanzimat’a Kadar Çankırı (1789-1839)” adlı doktora tezinden genişletilerek üretilmiştir.

² Sorumlu Yazar/Corresponding Author, Dr. Öğr. Üyesi., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: ahmet.elibol@hbv.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-3837-1176>

normlar, çok eşlilik, boşanma gibi hadiseler 19. yüzyıl başlarındaki kadı sicilleri verileri ışığında incelenmeye çalışılmıştır. Özellikle Osmanlı devlet ve toplum yapısının bu dönem itibarıyla hala büyük ölçüde geleneksel temelli olduğu hesaba katıldığında bu tarz ilişkiler ağının önceki uzunca süreli devirlerden uzanıp geldiğini düşünmek çok yanıltıcı olmaz. Devlet ve toplum arasındaki ilişkilerde en temel kıstas ve dayanak noktası olarak muhakkak ki İslam hukuku referans alınmıştır. İslam fihkî, özellikle Hanefî fihkî kadı mahkemelerince suç ve cezalar bahsinde olduğu gibi aile hukukunun işleyişi ve yerine getirilmesinde de en temel kaynaktır. Ancak aşağıda sunulacak örneklerde de görüleceği üzere Çankırı’da İslam hukukundan ayrı olarak örfün de bazen hukukla çatışacak kadar canlı olduğu müşahade edilmektedir. Bu anlamda hukukun uygulayıcısı olan kadılar bir yana devletin merkezi de bu gibi ikilikler karşısında resmi hukukun işleyişini mühim ve hayati görmektedir.

Toplumun temelini aile oluşturmaktadır. Muhakkak ki ailenin teşekkülünü temin eden en önemli adım evlenmedir. Evlenme, aralarında evlilik engeli bulunmayan bir kadın ve bir erkeğin ortak bir hayat kurup sürdürmek, evlat yetiştirmek maksadıyla gerekli bağı meydana getirmek üzere yaptıkları bir akit olarak tanımlanabilir (Kurt, 1998, 13). Boşanma ise evlilik akdinin sona ermesi ile ortaya çıkan bir durumdur. 19. yüzyıl başlarında Çankırı havalisinde birçok kadı sicilinde evlenme, evlenmeye giden yolda tahakkuk eden safhalardan olan namzetlik (nişanlılık), başlık usulü, nikâhın gerçekleşmesi ve çeşitleri, çok eşle evlilik, boşanma şekilleri ve bunların hukuki uygulamalarına dair önemli örneklere rastlamak mümkün olabilmektedir. Bu süreçler aşağıda, zikredilen belgeler ışığında incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

2-YÖNTEM

Bu araştırmada 1792-1832 tarihleri arasında Çankırı Sancağına ait altı adet kadı sicili taranarak elde edilen bulgular diğer telif eserlerin de yardımıyla değerlendirilerek genellemelere ulaşılmıştır. Ayrıca tereke gibi kayıtlardan hareketle özellikle çok eşlilik, mehr-i müeccele gibi uygulamalar tablolar eşliğinde mütalaa edilmiştir.

2.1 Etik Kurul Onayı

Araştırmada Milli Kütüphane Eski Yazmalar Arşivi veri tabanı üzerinden gerçekleştirilen tarama sonucunda belirlenen arşiv belgelerinin erişime açık verilerinden yararlanılmıştır. Açık erişim verileri kullanıldığından etik kurul izni gerektirmemektedir.

3-BULGULAR

3.1-Evlilik

Evlilik niyetiyle hareket eden kişiler toplumun örf-adetleri ve mevcut hukuk sisteminin öngördüğü şekilde bazı safhalardan geçip nikâhlanarak evlenebiliyorlardı. Bu safhalar aşağıdaki alt başlıklarda incelenmiştir.

3.1.1-Başlık Âdeti

İncelediğimiz kadı sicillerinde doğrudan “başlık” ifadesine dair bir belgeye rastlayamadık. Ancak anlaşıldığına göre bu bir gelenek olarak Türk toplumunda çok eskilerden günümüze kadar devam ede gelmiştir. Bu geleneğe göre kızın velisi, kızını istediği gence vermekte ve bunun karşılığında para ya da mal almaktadır. Bu âdetin Osmanlı döneminde “namzetlik akçası”, “kalın” ve hatta yanlış bir adlandırma ile “mehr” olarak adlandırıldığına şahit olunmuştur (Ortaylı, 2000, 60). Mehir bilindiği gibi İslam hukukunun kadını sosyal yönden

güvence altına alan bir müessesesi olarak karşımıza çıkmaktadır ve kadının bizzat mülküdür³. Oysa başlık âdetinde para ya da malın kızın velisine verildiği bilinmektedir.

3.1.2-Namzetlik (Nişanlılık)

Kelime anlamı aday olmaktır. İstilahi anlamda, bugünkü kullanılan şekliyle nişanlanmak, evlilik için karşılıklı söz vermek demektir.

Namzetlik hukuki belgelere, yani incelediğimiz kadı sicillerine, ancak bu durumun sona ermesi şeklinde intikal etmiştir. Namzetliğin başlangıcına dair hemen hiçbir vesika şeriyeye sicillerinde görülmemektedir. Bu da demektir ki nişanlanmak isteyen iki gencin kadı huzuruna bizzat ya da vekilleri aracılığı ile gelerek bu durumu tescil ettirmesi söz konusu değildir.

Osmanlı toplumunda evlenmeye karar verenler, dünürlük (hıtbe) ve söz kesme işleminden sonra, genellikle belirli bir süre nişanlı kalırlardı (Kurt, 1998, 24). Bu şekilde evlenmeden önce birbirlerini daha yakından tanıma fırsatına kavuşmaktaydılar. Namzetlik süresinin sonunda ki muhtemelen namzetliler ve aileleri bir süre tayin etmekteydiler⁴ ve bu süre çoğu zaman bir iki sene bazen de altı yedi seneye kadar çıkabilmektedir (Köstüklü, 1996, 24). Genellikle namzetli olanlar evlenmekteydiler. Ancak bazı durumlarda nişan bozulmaktadır. Mahkemeye intikal eden davalarda genellikle velisi tarafından küçükken bir şahsa namzet edilen kız çocuklarının baliğa olduklarında namzet olunan kişileri istemedikleri, kendisinin beğendiği veya istediği bir kişiyle nikâh akdi yapıldığı görülmektedir. Mesela 1817 tarihli bir kayıt buna bir örnektir: “*Kengri kazasına tâbi Yukarıçavuş karyesinden Ayşe binti Ahmed nâm bikr-i bâliğa bi tav’ihi meclis-i şer’ e gelüb takrîr-i kelâm ider ki; bundan ‘akdem işbu amucam Kurd Hüseyin sağire iken beni Yukarıpelidözü karyesinden Türkmén Karaca’nın oğlu Ahmed’e namzet etmiş olub lâkin mezbûr Ahmed vesâir kimesne ile beynimizde nikâh vâki’ olmayub şimdi amucam mezbûr Hüseyin beni mukaddem namzed eylediği mezbûr Ahmed’e ve vâlidem dahî işbu hâzirü’l-bi’l-meclis Kiçeci Karaca’nın oğlu Mehmed’e tezvîc etmek murâd eylediklerinde mezbûrânı istemem ancak kendi rızâm ile nefsimi Kahveci Osman oğlu Ali nam kimesneye yüzellibir guruş mehr-i müeccele ve beynimizde mu’ârefe olan mu’accele ile ber vech-i şeri’at-ı Ahmediyye ‘akd u tezvîc eyledim dedikde...*” (ÇŞS-23, 69).

Bazı durumlarda iki kişi namzet olunduktan hemen sonra “*bi’l-âhare Şeri’at-ı Ahmediyye müceddeden nikâh olunur*” diyerek kendi aralarında nikâh dahi kıydıkları vaki olabilmektedir. Çankırı’da Alacamescit mahallesi’nden Hamide binti Hüseyin nam bikr-i bâliğa aynen bu şekilde sagir Seyyid Ahmet ile velileri tarafından namzet olunup nikâhlanmış, ancak kadı “*bu misüllü nikâhın sıhhati olmadığı*”na hükmetmiş ve Ahmet’in Hamide’den el çektirilmesine karar vermiştir (ÇŞS-23, 23).

Namzetlikle ilgili sicillere yansıyan bir başka dava konusu da namzetliğin sona erdirilmesiyle kız veya erkek tarafının namzetlik süresince birbirlerine verdikleri hediye, para veya eşyayı talep etmeleriyle vaki olmaktadır. Ancak bu talep tek taraflı mı gerçekleşmekte yani sadece erkek tarafı mı verdiği eşya veya parayı - ki bu para ve eşyanın başlık âdetine müteallik olup

³ Ortaylı, bu geleneğin İslam hukuku ve dolayısıyla İslam hukukundaki “mehr” ile bir alakasının olmadığını, buna rağmen mahallin kadı veya naipleri, uygulamanın İslami mehr müessesesi ile mutabık olup olmadığına çok fazla dikkat etmeksizin o mahallin nizam ve örfüyle ihtilafa düşmemek için müesseseyi kabul eden hükümler verir ve bu tür davalara bakarlar demektir. Bu âdetin geçmiş asırlarda İslam hukuku müesseselerinin uygulanmaması biçiminde yaşadığını ve menşeinin çok eskilere gittiğini de ifade etmektedir (Ortaylı, 2000, 60).

⁴ Örneğin, 6 Haziran 1799 tarihinde Çivi karyesinden Ayşe binti Ahmet isimli hatun namzetlik için bir süre tayin edildiği halde sürelerinin bitimini beklemek istemeyen Hüseyin b. Mustafa’yı dava etmiş ve Hüseyin mahkeme tarafından cezalandırılmıştır (ÇŞS-18, 26).

olmadığı hususunda bazı çevrelerde şüpheler söz konusudur⁵- istemekte yoksa kız tarafının da bundan dolayı talepleri olmakta mıdır? Mâmâfih elimizdeki bilgilere istinaden Çankırı temelinde bunun tek taraflı olduğu yönünde bir bilgiye sahibiz. Örneğin; *Yapar Mahallesinden İbrahim b. Halil, Aşağıalagöz karyesinden Hatice binti Mehmet nâm hâtun mahzarında bundan 'akdem kızı Emine'ye namzed olduğumda yüzelli gurusluk nükûd ve eşyâm geçmiş idi mezbûre Emine fevt oldukda geçmiş alacağımı talep ederim dedikde...* (ÇŞS- 18, 35). Mahkeme sonunda hâkim, İbrahim'in alacaklarının tahsil edilmesine karar vermiştir.

Yine namzetliğin nihayet bulması sonucu iade edilen para ve eşya hususunda bir belge ilginçtir. Hocahasan karyesinden Veliyyüddin Alemdaroğlu Seyyid Ali aynı karyeden Çublahoğlu kızı Fatma'yı dava ederek sekiz sene evvel Âsitane'de kendi rızası ve babası izniyle Fatma'yı kendisine nikâhladığını ancak Fatma'nın dört sene evvel mahkemede hazır bulunan İmancıoğlu Seydullah'la evlendiğini iddia etmiş, Fatma cevabında; “*sekiz sene mukaddem beynimizde namzed olunub lâkin nikâh vâki olmadı*” diyerek bunu reddetmiştir. Ali'nin davasını ispatlayacak delil ve şahitler getiremediğinden davadan çekilmek zorunda kaldığını ancak “*hîn-i namzedlikde i'tâ eylediğim hediye ve rusûm-i namzed olarak bâ-defter eşyâm olmakla*” diyerek talep ettiği üç yüz Kuruşun Fatma'dan tahsil edildiğini belgeden öğreniyoruz (ÇŞS-18, 35).

3.1.3-Nikâh

Osmanlı, hususen Türk toplumunu sosyal ve kurumsal olarak eski Türk gelenek ve görenekleri yanında kuvvetle İslam din ve hukukunun biçimlendirmiş olabileceği bir postüla olarak kabul edilebilir. Bundan dolayı evlenme ve nikâhın tescili hususunda İslam hukukunun neleri vaz ettiği tabii ki konuya açıklık kazandırılması bakımından önemlidir.

İslam hukukunda evlenme, tarafların icap ve kabulüyle karşılıklı olarak akdedilen bir akit olarak görülmüştür. Bundan dolayı herhangi bir memur, devlet görevlisi ya da bir din görevlisinin nikâha iştirak etmesi söz konusu değildir. Ancak bazı durumlarda hakimin evlenmeye müdahale edebileceği de kabul edilmiştir. Mesela velisi olmayan küçüklerin ve bazı hallerde buluğa eren kadınların evlendirilmesi hâkimin görevi olduğu gibi velayet yetkisini kötüye kullanan velilerin, velisi oldukları kişilere sebepsiz yere evlenme müsaadesi vermemesi ve başka durumlarda kadının müdahalesi vaki olabilmektedir. Fakat bunun, gerçek anlamda nikâha devlet müdahalesi olmadığı açıktır (Cin, 1974, 282).

Şer'i olarak lüzum görülmemesine rağmen bazı İslam devletleri ve Osmanlı'da uygulama farklı olmuştur. Mevcut Osmanlı kadı sicillerinden de anlaşılacağı üzere evlenme akitlerinin devlet kontrolünde olduğu ve kadı tarafından sicillere işlendiği bilinmektedir. Muhtelif kadı sicilleri bunun örnekleri ile doludur (ÇŞS-18, 48, ÇŞS-18, 53, ÇŞS-23, 74, ÇŞS-23, 89, ÇŞS-24, 1, ÇŞS-24, 212, ÇŞS-25, 1, ÇŞS-25, 215)⁶.

Bu sicillere geçirilen evlenme kayıtlarında bazen bir kıza iki kişi talip olmakta, kız bunlardan beğendiği ve istediği birisini seçerek evlenmektedir. İnallı aşiretinden Gündoğmuş köyü sakinlerinden Fatma, yine bu köyden Ömer'i istememiş diğer talibi Şabanözü'ne bağlı Ödek köyünden Süleyman'la nikâhlanmışlardır (ÇŞS-18, 64). Kadı sicillerinde müşahede ettiğimiz Müslümanlara ait nikâhların yanında gayrimüslimlerin de nikâhlarını tescil ettirdiklerini

⁵ Abacı, bunun *başlık* âdetiyle ilgisinin olmadığını savunmaktadır. Abacı, Bursa Şer'iyye Sicilleri'nden verdiği bir belge örneğinde kız tarafının da namzetlik süresince erkek tarafına hediye veya mallar verdiğini bildirmektedir (Abacı, 2001, 141).

⁶ Mesela 15 Zilkade 1215 (3 Mart 1801) tarihli bir belge şöyledir: “...*Absarı karyesinden Hanife binti Hüseyin nâm bîkr-i bâliğa Korgun karyesinden Pehlivan Mustafa mahzarında bir kimesneyle beynimizde nikâh olmayub lâkin mezbûr Mustafa sağır oğlu Ali'nin nefsi için bi'l-velâye 'akdima tâlib olmağla ber vech-i şeri'at-ı ahmediyye ve yüzbir gurus mehr-i müeccele ile nefsimi tâlibim mezbûr Ali'ye tezvîc eyledim dedikde mezbûr Mustafa dahi vech-i meşrûh üzere mezbûr Hanife oğlu sağır Ali'nin nefsi için 'akd u tezevvüc eylediği i'lâm-şod'*”, (ÇŞS-18, 55).

bilmekteyiz. Kayserbey mahallesinde oturan Meryem binti Yorgi isimli zimmiye ile aynı mahalleden Kürkçü Anastas mahkemeye gelerek aralarında kararlaştırdıkları mehr-i müeccele ile evlenmişlerdi (ÇŞS-18, 53). Gayrimüslimlerin kendi ruhani reisleri değil de kadıyı tercih etmesi muhtemeldir ki kadı evlilik tescilinin daha ucuz olmasındandı (Ekinci, 2006, 50).

Çoğu nikâhların kadı ve şahitler huzurunda kıyıldığı ve bunun kayıtlara geçirilmek suretiyle tescil edildiğini varsayabiliriz.⁷ Ancak vaki olan nikâhların tamamının kadı tarafından tescil olunmadığı da aşikârdır. Bunun en büyük sebebi, kişilerin yaşadıkları mahallerdeki imamlara nikâhların kıyılması hususunda yetki verilmiş olmasıdır. Evlenecek olan kişiler, evlenmeye dair herhangi bir engellerinin olmadığını gösterir bir belge-muhtemelen bu kişilerin buldukları köy, kasaba veya mahallenin ileri gelenlerince verilmektedir- ile kadıya müracaat etmekte, kadı, bunu tasdik ederek mahalle imamına nikâh için izin vermektedir (Abacı, 2001, 143).

Bunun yanında kadı izni olmayan nikâhların şer'i olarak geçerli olduğunu fakat bu tür nikâhın kıyıldıktan sonra hukuki anlamda bir niza zuhurunda problem çıkartabileceği göz önüne alınmalıdır. Bu bağlamda Kalecik kazasına bağlı Kargın köyünden Mustafa bin Ahmet mahkemeye gelerek Fatma binti Ömer adlı hatunla elli gün evvel nikâhlandığını ve halen zevcesi olduğunu şahitlerle ispatlamış, lakin daha önce *izn-i kâdı* bulunmadığından dolayı *ihtiyaten* kadı huzurunda nikâhını tasdik ettirme gereğini hissetmiştir (ÇŞS-18, 58). Mâmâfih kadı izni olmadan yapılan nikâhların sonunda niza veya anlaşmazlık zuhur ederse, dava, yine de kadı huzuruna gelmekte ve kadı tarafları dinlemektedir.⁸ Mirahor mahallesinden Ayşe binti Mehmet bu şekilde evlendiğini itiraf etmiş olmasına rağmen zevciyle olan davaları görülmüştür (ÇŞS-18, 43).

Tabii ki devletin, nikâhları kayıt altına alma çabasında, hukuki kaygılar yanında maddi yönden gelir temin edici taraflarını da gözettiğini hesaba katmak gerekir. Devlet, bildiği gibi kıyılan nikâhlardan belirli oranlarda nikâh resmi almakta ve bunu hukuk sisteminin önemli finans kaynaklarından birisi olarak görmektedir (Abacı, 2001, 144).

Kadı sicillerindeki evlenmeye dair kayıtlarda daha önce örneklerini verdiğimiz belgelerde şahit olduğumuz gibi erken yaşlarda evlendirme hadiselerine rastlanmaktadır. Bu gibi durumlarda evlendirilecek olan “sagirler” yakınları olan anne, baba veya bir akrabası velayet ve vekaletiyle kadı huzurunda evlendirilmektedir. Mesela 1807 yılında Kayserbey Mahallesi Puşyan taifesinden Fatma binti Mehmet, kızı sagire Dudu’yu, yine aynı taifeden Mehmet bin Ali’nin oğlu sagir Mehmet’e mahkemede muayyen bir mehir miktarıyla tezevvüc eylemiştir (ÇŞS-21, 87). Çankırı Şeriyeye Sicillerinde erken evlendirmeye dair muhtelif örnekler mevcuttur (ÇŞS-18, 49, ÇŞS-21, 10, ÇŞS-23, 69). İslam hukukunda küçük yaşta evlendirilen çocuklar için herhangi bir engelleyici müeyyide bulunmamaktadır ki Osmanlı mahkemelerinde de hükmün genel içtihadı göre verilmesi dolayısıyla velisi tarafından evlendirilen küçük çocuğun nikâhı geçerli addedilmiştir (Kurt, 1998, 21). Bu durum Osmanlı toplumunda sosyal bir gerçeklik olmasına rağmen bazı belgelerde bu gibi evliliklerden kötü neticeler hasil olduğuna şahit olunmaktadır.⁹

⁷ “Liva-yı Kengri’de vaki nefs-i Kalacık mahallatından Düşkünler Mahallesinden Ali bin Mustafa mahalle-i mezburdan Seyyid Ahmed bin Mustafa ve Hatice binti Mehmed nam hatun mahzarında bundan akdem kazamız hakimi Feyzullah Efendi huzurunda ber vech-i şeriat-ı ahmediyye ve ikiyüzellibir Guruş mehr-i müeccele ile nefsinı bana tezevvüc eyleyüb...” (ÇŞS-18, 73).

⁸ M. Akif Aydın bunun aksini iddia etmekte ve kadı izni olmayarak yapılan nikahlarda daha sonra bir mesele çıktığında hakimın davayı dinlemediğini ileri sürmektedir (Aydın, 1982, 8).

⁹ Bu hususa müteallik bir belgede “Mirahur mahallesinden Ayşe binti Mehmet nâm sağıre meclis-i şer’e gelüb hâlen ben oniki yaşında ve nâ bâliğa iken Halil bin Yusuf nâm kimesneye ‘akd-ı nikâh etmişler ve bundan ‘akdemce mezbûr Halil’in vâlidesi Emine ellerini kafam üzerine tutub oğlu Halil dahi cebren bikrimi izâle eyledi su’al oluna dedikde Halil cevâbında mezbûre Ayşe onbeş yaşını teknil edib ve tarafeynden ‘akd-ı nikâh ve Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi (ANKAD)

Erken evliliğin genel evlilik oranları içindeki payları hususunda, nikâhların tamamının kayıtlara geçirilmemiş olduğu gerçeğini de hesaba katarak kat'î bir neticeye ulaşmak oldukça zordur. Yani bu durumda, Çankırı ve yakın kültürel coğrafyasında evlilik yaşının görece düşük olduğunu ancak bir varsayım olarak sunabiliriz. Bunun yanında erken evliliğin, devrin sosyal şartlarını ve geleneksel tarım toplumu pratiklerini hesaba kattığımızda fert ve aile için önemli faydalar sağladığı tahmin edilebilir.

Evlilik kayıtlarında görülen en mühim hususlardan biri ise daha önce kısmen bahsettiğimiz *mehirdir*. Bu, nikâh sırasında erkeğin kadına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği mal ya da paradır. Kadını sosyal ve ekonomik yönden güvence altına alan hukuki bir uygulama olan mehir kadının bizzat hakkı ve kendi malıdır. İslam Hanefî fihında mehrin asgari miktarı tayin edilmiştir ki bu 10 dirhem gümüşe tekabül eden para veya onun muadili olan eşyadır (Bilmen, 1975, 116).

Şeriyeye Sicillerinde gördüğümüz nikâh kayıtlarında mehir miktarı kesinlikle belirtilmiştir. 9 Eylül 1823 tarihli bir evlenme kaydında, Toht kazasına tabi Topuzsaray köyünden Meryem bint-i Halil aynı köyden Hasan bin Mustafa ile 201 Kuruş mehr-i müeccele ve aralarında mukavele olunan 100 Kuruş mehr-i muaccele ki toplam 301 Kuruş ile hâkim huzurunda nikâh kıydırmışlardır (ÇŞS-24, 1). Burada dikkati çeken husus mehrin iki çeşit olduğudur. Mehr-i muaccel erkeğin kadına nikâh sırasında verdiği parayı işaret etmektedir. Mehr-i müeccel ise hâlihazırda ödenmiş değildir. Müecceldeki bu para veya muadili eşya kadına istikbalde vukua gelebilecek herhangi bir boşanma veya kocanın vefatı zuhurunda tereke taksiminden evvel ödenecek miktarı bize bildirmektedir. İncelediğimiz kayıtlarda mehr-i müeccelin mahkemece kesinlikle tayin ve tespit edildiğini, buna mukabil mehr-i muaccelin genellikle evlenen kişilerin kendi aralarındaki bir anlaşmaya bırakıldığını ve zikredilmediğini görmekteyiz¹⁰. Tereke kayıtlarında mehr-i müeccel büyük oranda belirtilmiştir ve kocanın vefatıyla terekenin taksiminden evvel kadına verilmekte, yine kadının vefatında ise kocanın zimmetinden kadının terekesine dahil edilmektedir. Tereke kayıtlarındaki mehr-i müeccel miktarlarına dair veriler oldukça dikkat çekicidir. Aşağıdaki tabloda verilen ve 1803 ila 1834 yılları arasında mevcut terekelerin on altısı köylerde yaşarken vefat eden şahıslara aittir. Geri kalan kısmı ise şehir merkezi veya kasabalarda vefat etmişlerdir.

Tablo 1. Terekelerdeki Mehr-i Müeccel Miktarları (1803-1834).

Mehr-i Müeccel Miktarı (Kuruş)	Sayısı	Toplam Sayıya Oranı (%)
21-41 arası	12	%7,1
50-91 arası	49	%29,3
100-141 arası	47	%28,1
150-200 arası	15	%8,9
201-250 arası	11	%6,5
251-500 arası	6	%3,5

Serdâr'ın Ebubekri'ni tevkil edib mahalle imâmı 'akdeyledi ve velisi Deli Ahmed izniyle hâlen zevcem olmağla râzî eyledim deyu def'le mukâbele gibbe'es-suâl istintâk ve'l inkâr mezbûre Ayşe hâl-i sağirinde nefsinin tevzice mezbûr Ebubekir'i tevkil eylediği gayr-i câiz ve mu'teber olmağla beynlerinde olan nikâhın fesâdı ve 'adem-i sıhhati zâhir ve numâyân olmaktan-nâşi..." (ÇŞS-18, 43).

¹⁰ Mesela Haziran 1832 tarihli bir vesikada "Şabanözü Kazasından Arablı Yusuf Kızı Ayşe nâm bîkr-i bâliğa tarafından vekili amucası İbrahim, Hasan oğlu Ömer muvâcehesinde 181 Guruş mihr-i müeccelce ve beynlerinde mukâvele olunan mu'accele ile ber vech-i şer'i akd u tezevvüc olundu" (ÇŞS-24:1(B), çoğu mahkeme kaydında zaten muaccelemeden hiç söz edilmemektedir (ÇŞS-18:48, ÇŞS-18:55, ÇŞS-23:74, ÇŞS-23:89, ÇŞS-23:143, ÇŞS-24:92, ÇŞS-25:215), vb.

500-801 arası	5	%2,9
Belirtilmeyen	22	%13,1
Toplam	167	%100

(ÇŞS-18-21-22-23-24-25)

Bu yıllar arasında Çankırı’da 21 ilâ 801 kuruş aralığında mehr-i müeccel verildiği görülmektedir. Ancak yoğunlaşma 50-101 Kuruş arasındadır. Yüz altmış yedi tereke arasında mehr-i müeccel 101 Kuruş olarak belirtilen tereke sayısı yirmi dokuzdur ki, toplam terekelerin %17’sine tekabül eder. Yirmi üç tereke kaydında ise 51 kuruş mehr-i müeccele (%13) zikredilmiştir. Bu devirde mevcut 167 tereke arasında hiç mehir belirtilmeyen tereke sayısı ise yirmi ikidir. Bu terekelerin büyük bir kısmının dul kadın veya karısı daha önceden vefat etmiş kişilere ait olduğu tahmin edilebilir. Çünkü ekserisinde varisler arasında kadın veya kocadan hiç bahsedilmemiştir. Mehr-i müeccel miktarı olarak en yüksek rakam ise 801 kuruştur. Bu terekenin sahibi Çankırı’da Perdedar Mahallesi’nde sakin iken 4 Aralık 1822 tarihinde vefat eden ve geçmişte devletin ilmiye sınıfında görev yaptığı anlaşılan e’s-Seyyid Ahmed Refi’ Efendi bin e’s-Seyyid Hüseyin Raşid Efendi’dir. Ahmed Refi’ Efendi geride iki zevce, biri erkek diğeri kız olmak üzere iki çocuk, 32000 Kuruşa baliğ olan ve bu devir rakamları itibarıyla hatırı sayılır bir tereke bırakmıştır (ÇŞS-24, 2). Terekesinden zevceleri Şerife Hamide’ye 801 ve Ayşe’ye de 701 kuruş mehr-i müeccel ödendiği anlaşılmaktadır.

3.1.4-Teaddüd-i Zevcat (Çok Eşle Evlilik)

Çankırı Şeriyye Sicillerindeki tereke kayıtları temel alınarak 19. yüzyıl Çankırı’ında çok eşle evlilik hususunda bazı bilgileri değerlendirmeye çalışacağız. Aşağıda verdiğimiz tabloya göre 1803 ila 1834 tarihleri arasında mevcut olan terekelere göre tek veya çok eşle evlilik nispetlerini Çankırı temelinde kısaca inceleyeceğiz.

Tablo 2. Çankırı’da Çok ve Tek Eşlilik Nispetleri (1803-1834).

Eş Sayısı	Mahalleler		Köyler	
	Sayısı	Toplama Nispeti	Sayısı	Toplama Nispeti
Tek Eşle Evli	89	% 93,6	12	% 92,3
İki Eşle Evli	5	% 5,2	1	% 7,6
Üç eşle evli	1	% 1,05	0	% 0
Toplam	95	% 100	13	% 100

(ÇŞS-21-22-23-24-25)

Bilindiği gibi İslam hukukunda bir erkeğin birden çok kadınla evlenmesine ruhsat verilmiştir. Ancak, bunun Kuran-ı Kerim’de de belirtildiği gibi çok olumlu bir durum olmadığı da ayrıca izah edilmiştir.¹¹ İlber Ortaylı, yaygın kanaatin tersine 16. yüzyılda Osmanlı toplumunda “polygamie” nin (çok kadınlık) pek iltifat görmediğini bildirmektedir. 14. yüzyılda Anadolu’dan geçen Alman Protestan papazı *Salomon Schweiger*’den alıntıladığı bir pasajda “*Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen eğleneni yoktur. Çok karılılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp*

¹¹ Kuran-ı Kerim’in Nisa Suresi’nin 3. ayetinde “Eğer (kendileri ile evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız (onların yerine) beğendiğiniz kadınlardan ikişer üçer dörder tane alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğunuzla yetinin. Bu adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.” şeklinde buyurulmuştur.

vazgeçmişler...” demektedir (Ortaylı, 2000, 67). Yine Kınalızade Ali gibi bir Osmanlı alimi de çok eşle evliliğin mahzurlarına dikkat çekmiştir (Öztürk, 1990, 109).

Yukarıda verdiğimiz tabloda bu dönemde Çankırı'daki mahallelere ait toplam 111 erkek terekesinden 16'sının eşleri olmadığından tabloya kaydedilmemişlerdir. Bu sebeple 95 evli erkek üzerinden hesaplama yapılmıştır. 95 evli erkekten 89'u tek eşle evlidir. Bunun toplama oranı %93.6 dır. İki eşle evli olanlar 5 kişidir ve yüzdesi % 5.2 dir. 95 kişiden yalnızca birisi üç eşlidir. Eşleri olmayan 16 kişiden 9'unun çocukları olduğunu görmekteyiz. Muhtemelen bunlar tek eşle nikâhlılardı ve hanımları daha önce vefat etmişti. Şayet oranlama listesine bunları da dahil edersek tek eşli olan erkeklerin yüzdesi % 95'lere kadar dayanmaktadır. Köylerde de durum mahalle ile benzerlik göstermektedir. Köyde vefat eden 3 erkeğin hanımı terekelerde zikredilmemiştir. Ancak 2'sinin çocukları mevcuttur. Bunları da aynı hesapla mevcuda dahil ettiğimizde adı geçen idari ve sosyal statüdeki tek eşli olanların yüzdesi %94'lere ulaşmaktadır.

Buradan da anlaşıldığı üzere Çankırı'da 19. yüzyıl başlarında kâhır ekseriyetle erkeklerin tek eşle nikâhlı oldukları gerçeğine varılmaktadır. İki eşle evli olanlardan 4'ünün bütün çocukları daha sonraki eşlerinden doğmuşlardır ve çocukları küçüktür. Muhtemelen önceki eşlerinden çocukları olmadığı varsayımından hareketle ikinci evliliklerini yapmış olmalıdırlar. Yani ikinci evlilikleri görece bir zaruri hal keyfiyeti olarak algılanabilir. Bir diğer husus da birden çok eşli olan kişilerden üç kişinin, terekelerdeki ortalamaların çok üzerinde servetlerinin bulunmasıdır. Mesela daha önce mehir örneğinde ismi geçen Ahmet Refi' Efendi iki eşli olup 32000 Kuruş servet bırakmıştır. İki küçük çocuğu da ikinci eşinden doğmuştur. Ancak çok eşliliği tamamen, servet, mevki ve sosyal statü ile alakalandırmanın karşıt örnekleri hesaba kattığımızda tutarsız olduğu da düşünülebilir.

Çankırı'da tek eşle evlilik oranı bu dönem itibarıyla takriben %93-94 gibi yüksek bir rakam olarak gözlemlenmiştir. Anadolu'nun değişik bölgeleri üzerinde yapılan çalışmalarda mevcut yüzdeye yakın nispetler saptanmıştır. Örneğin 20. yüzyılın başlarında Yalvaç'ta bu oran %88 (Köstüklü, 1996, 41), 1772-1810 arası Tokat'ta %84,26 (Özdemir, 1990, 1090), Çorum'da ise 19. yüzyılda %89,8 (Korkmaz, 2003, 230)'dir. Fakat bu oranın 19. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'da nispeten düşük olduğunu öğreniyoruz. Burada %78'lere (Yılmazçelik, 1995, 277) gerilediğini gördüğümüz tek eşle evlilik nispetinin, Anadolu'nun doğu bölgesinin ancak sosyal ve ekonomik farklılıkları ile izah edilebileceğini düşünebiliriz.

3.2-Boşanma

Evli eşlerden birisinin veya her ikisinin isteğiyle evlilik durumunun sona ermesi, *boşanma*dır. Şüphesiz ki toplumun huzur ve saadeti nokta-i nazarından oldukça önemli zararlar teşkil ettiği bilindiğinden birçok toplumsal ve idari otorite tarafından kısıtlama ve kontrol edilme gereği duyulmuştur. İslam'da da boşanmanın kişilerin hukuku esasından bir hak olduğu kabul edildiği halde “helallerin en sevimsizi” olarak tavsif edildiği malumdur. Yine de karı- koca arasında sevgi ve saygıya istinat etmesi gereken aile bütünlüğü bütün gayretlere rağmen sarsılır ve birtakım toplumsal rahatsızlıklar zuhura gelirse usulüne uygun olarak eşlerin boşanmasına müsaade edilmiştir (Kurt, 1998, 61).

Osmanlı hukuk sisteminde boşanmaların hepsi tescil edilmiş değildir. Hukuken boşanmanın sahih sayılması için buna gerek de yoktur. Zaten 16. yüzyıldan itibaren devletin nikâhta başlatmaya gayret ettiği izinname alma usulüne benzer bir resmi müdahale boşanmada görülmemektedir (Cin, 1988, 123). Yani boşanma herhangi bir memurun veya dini kişiliği olan birisinin müdahalesi olmadan mümkün olabilmektedir. Çankırı Şer'iyeye Sicillerinde karşılaştığımız boşanmalar ancak bir dava konusu olduğunda veya kadın tarafından gelen şikâyet ve istek üzerine gözlemlenebilmektedir.

İslam-Osmanlı Hukuku'nda üç türlü boşanmaya rastlanılmaktadır. Bunlardan ilki *talak*tır ki kocanın tek taraflı irade beyanıdır. Diğerleri *hul'* veya *mahala'*adır. Bunda boşanma talebi bazı feragatler muvacehesinde kadın tarafından yapılır. Öbürü ise *tefrîk* olarak adlandırılmaktadır ve hâkim mevcut delilleri inceleyerek bu konuda bir karara varmaktadır. Şimdi bu boşanma türlerini ayrı ayrı inceleyelim.

3.2.1-Talak Usulü İle Boşanma

Bu tür boşanma usulünde tek taraflı bir irade beyanı bulunduğunu ifade etmiştik. Kocanın, karısına, *benden boş ol* veya *seni boşadım* demesi boşanma için kâfi gelmekte olup ayrı bir mahkeme kararına ihtiyaç yoktur (Kurt, 1988, 55). Bu tür boşanmaları ancak bir niza zuhuruyla kayıtlarda görebiliyoruz. Haddizatında toplumda kocaların keyfi olarak eşlerini boşadığına çokça tesadüf edilmemekte, aksine toplumsal baskı, sebepsiz ayrılmaların hoş karşılanmayışı, hukuken meşru olmakla beraber kocanın dinen aynı serbestî içinde olmayışı, boşanmanın getireceği azımsanamayacak mali külfetler, talâkın Osmanlı cemiyetinde çok daha az vuku bulmasını sağlamıştır denilebilir (Kurt, 1988, 56).

Talâk ile boşanmada rastladığımız bir usul vardır ki o da şartlı boşanmadır. Koca bir şeyi yapmak veya yapmamak için şart ileri sürmekte, eğer bunu yapmaz ise karısından talak ile boşanmaktadır. Mesela 1793 senesinde Tosya'da Şehreküstü Mahallesi'nden Hanife binti Musli adlı hatun mahkemeye gelerek bundan önce Tosya yakınlarında bulunan Saparca yaylası sakinlerinden Molla Mehmet bin Hasan ile kendisini Tosya şehrinden çıkarmamak şartıyla nikâhlanmış olduğunu ancak kocasının kendisini zorla yaylaya götürmesinden dolayı boş olması gerektiğini söylemiş, kadı, nikâhın böyle bir şarta bağlı olması hasebiyle boşanmalarına karar vermiştir (ÇŞS-18, 29). Görüldüğü gibi bu şekilde yapılan bir boşanma şartıyla, bir anlamda kadının hakları savunulmuş olmakta, koca baskısına karşı caydırıcılık noktası teşekkül ettirilmiştir. Bir başka örnekte ise Vezirköprüsü'nden Yunusoğlu Derviş İbrahim daha önce mahkemeye gelerek "*doksan bir güne kadar gelmezsem zevcem Gülas Köyünden Abdullah kızı Ayşe benden ıtlak olsun*" demiş, doksan bir günlük (muhtemelen bu bekleme süresi iddeti de ifade ediyor) müddeti tamamlanınca zevcesi mahkemeye gelerek boşanmak istemiştir. Ancak Ayşe'nin bilahare hamile olduğu anlaşılmıştır (ÇŞS1827-24, 212).

Talâk usulüyle boşanmalar iki çeşittir. Bunlardan biri *talâk-ı baîn* diğeri ise *talâk-ı rici'*i dir. Talâk-ı rici'ide koca karısına boş ol dediğinde boşanma gerçekleşir. Ancak belli bir süre sonra kadın kocasına dönebilir. Yani ayrıca bir nikâha gerek yoktur. Mâmâfih ikinci defa vuku bulan talâk-ı rici'iden sonra geriye dönüş için oldukça ağır şartlar getirilmiş ve hülle denilen usule müracaat edilmesi emredilmiştir. Rici'î boşanmayla aileye belirli bir düşünme süresi verilmekte ve bir anlamda ailenin devamı temin edilmektedir. Talâk-ı ba'inde ise geriye dönüş mümkün olamamaktadır. Kadın ve koca kesin bir şekilde ayrılmakta, boşanma sonrasında kadın iddet¹² nafakası ve mehr-i müeccelesini de almaktadır. Talâk-ı rici'î yukarıda belirttiğimiz gibi evlilik birliğini talâk-ı ba'in ise kadını korumaktadır. Çünkü kadın ayrıca boşanmadan sonra yeni bir yuva kurmak imkanına kavuşacaktır (Cin, 1988, 38).

Bu iki talâk türü hususunda Çankırı Sicillerinden ilginç bir örneğe şahit olunmuştur. 1803'te Şeyhosman Mahallesi sakinelerinden Fatma binti Mehmet vefat eden eski kocası Mehmet'in terekesinden hakkına düşeni istemektedir. Fatma, ölmeden yirmi beş gün evvel kocasından talâk-ı rici'î ile boşandığını ve iddetinin dolmadığını iddia etmiş, ancak şahitler huzurunda talâk-ı rici'î ile değil talâk-ı ba'in ile boşandığı tespit olunarak muarazadan men edilmiştir (ÇŞS-22, 21).

¹² Bu süre kadının üç defa adet görmesi ile tahdit edilmiştir. Abacı, Bursa sicillerinden bu konu ile ilgili örnekler de vermiştir (Abacı, 2001: 152).

Talâk ile boşanmalarda genellikle mahkemeye müracaat eden kadındır. Karşı taraf bizzat mahkemeye intikal etmese bile mahkeme neticelendirilebilmektedir. Çünkü boşanma beyanı mutlaka yüz yüze olmak zorunda değildir. Kocanın boşanmak istediği karısı için şahitler huzurunda *benden boş olsun* demesi, uzak bir memlekette ise mektup göndermesi veya bulunduğu yerde bir mahkemeden¹³ talâkı tescil ettirmesi mümkün olabilmektedir. Mesela 1818’de Kayserbey Mahallesinden Fatma binti İbrahim, mahkemeye gelerek Mısır’da olan eşi Yağız Ahmet’in, kardeşi Hafız Mustafa’ya hitaben yazdığı mektubu gösterir. Mektupta Yağız Ahmet, zevcesi Fatma’yı boşadığını ve Çankırı’da kain emlakini 75 Kuruş borcunun ödenmesi şartıyla mehir ve nafaka mukabilinde Fatma’ya bıraktığını yazmıştır. Fatma bu şekilde kocasından boşanmış ve kendisine devir edilen emlakini de aynı mahalle mütemekkinelerinden Zafira veledet Eliya adlı zimmiye 575 Kuruşa satarak mehir ve nafakasını almıştır (ÇŞS-23, 158). Bu hususa bir örnek olarak yine 1818 senesinde “*Karataş Mahallesi’nden Fatma binti Mustafa nâm hâtun meclîs-i şer’de Dabbâğhâne Mahallesi’nden Çatıkkaşoğlu Osman mahzarında bundan bir sene mukaddem zevcim Mustafa b. Hasan Cezâyirinde(?) ben zevcem Zeliha’yı boşadım ve boş kâğıdı gönderdim deyû takrir eyledi deyû ikrâr etmeğle şahâdet taleb iderim dedikde merkûm Osman dahi vec-i meşrûh üzere takrîr ve şahâdet eylediği kayıd şod...* (ÇŞS-23, 168) zikredilebilir.

3.2.2- Muhala’a

Bu usul boşanmalarda kadın ve kocanın karşılıklı anlaşarak ayrılmaları söz konusudur. Ancak boşanma talebi umumiyetle kadından gelmekte, çoğu zaman kadın nafaka ve mehrinden feragat ederek boşanmak istemektedir. Yukarıda genellikle boşama hakkının erkeğe verildiğine şahit olduk. Adı geçen usulle beraber evlilik hayatının tahammül edilemeyecek noktalara varması halinde İslam hukuku tarafından kadına boşanma hakkı bir bedel karşılığında da olsa verilmiştir.

Yalnız burada kadının iddet nafakası veya mehrinden vazgeçerek boşanmak istemesi kâfi gelmemektedir. Kocanın teklifi kabul etmesi ve boşanmayı istemesi de gerekir. Ancak bütün bunlar gerçekleşirse boşanma olur. İşte bu türden boşanmaya *muhala’a* veya *hul’* adı verilir. Ayrılma talebi kadından geldiği için, kadın boşanma ile kocanın yükleneceği büyük maddi külfetten kocasını kurtarmayı teklif etmekte ve bu cihetle onu külfetsiz bir boşanmaya razı etmektedir (Aydn, 1986, 1).

Muhala’a, kadı sicillerinde boşanma usulü olarak en çok karşımıza çıkan boşanmalardandır. Genellikle kadın, mahkemede “*beynimizde hüsn-i imtizâcımız veya zindegânımız yoktur*” sözleri ile şekillenen ve umumi geçimsizliği anlatan bir şablon ifade ileri sürer, bilahare yukarıda bahsettiğimiz gibi nafaka ve mehrinden feragat ederek kocasından ayrılmayı talep eder (ÇŞS-21, 6, ÇŞS-22, 14, ÇŞS-23, 69). Ancak bazen kadınlar, boşanma sebebi olarak ileri sürdükleri şikayetlerinde ayrıntıya da girmektedirler. Mesela 1793 yılında Toht kazasına bağlı Şeyhosman köyünden Meryem binti İsmail, kocası Mustafa’nın hayatını idame ettirecek nafakasını görmediğini, sürekli olarak kendisine küfür edip dövdüğünü söyleyerek kocasından muhala’a ile ayrılmıştır (ÇŞS-18,119).

Burada dikkati çeken husus boşanmaların aslında mahkemeye gelmeden vuku bulmasıdır. Yani kadın ve koca karşılıklı anlaşarak zaten ayrılmışlardır. Bilahare mahkemeye gelerek kadı huzurunda bunu ileride zuhur edebilecek karışıklık veya anlaşmazlıklara karşı tasdik ve tescil ettirme gereği hissetmektedirler. Bu durumda hâkimin, davanın seyrine müdahil olabilecek

¹³ Koca boşandığına dair bir hücceti bulunduğu mahkemeden alabilmektedir. Mesela, Hacı Ahmet Kahire mahkemesinden böyle bir hüccet alarak Çankırı mahkemesine göndermiş, boşandığı eşi Fatma da diğer talibi Musa oğlu Hasan ile nikahlanabilmiştir (ÇŞS- 23, 89).

herhangi bir görev icra etmesi söz konusu bile değildir. Bu husustaki kadı sicillerinin belge türü zaten bir hüccet niteliği taşımaktadır.

Erkeklerin bir sebeple muhala'ayı kabul etmemeleri durumunda bazı kadınlar evini terk ederek onları boşanmaya zorlamaktaydı. Buna rağmen kocası daha fazla ısrar ederse kadınlar mahkemeye, bizzat padişaha veya divân-ı humâyûna müracaatları halinde, kocaların fiilen muhala'aya zorlandıkları bilinmektedir. Bu gibi durumlarda Hanefi fikhinin zorlayıcı yanı bazı tarihçi-hukukçular tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur (Kurt, 1988, 59).

3.2.3- Tefrik

Hakim kararıyla gerçekleşen ayrılmalara *tefrik* veya *kazai boşanma* denilmektedir. Daha önce incelediğimiz boşanma usullerinde hakimın boşanmayı etkileyebilecek mahiyette hiçbir etkisinin olmadığını gördük. Ancak bu usulde kadı, davacı ve davalıyı dinleyerek ortaya konulan sebep, delil ve şahitleri dinleyerek bir karara varmakta eğer boşanmayı gerektirecek sebepleri yeterli görürse tarafların ayrılmalarına hükmetmektedir. İslam hukukunda bu davalarda hâkimin göz önünde bulundurması gerekli dört sebep şunlardır: hastalık- kusur, nafakanın ödenmemesi, gaiplik-terk, fena muamele- geçimsizlik (Aydın, 1986, 3).

Bilindiği gibi Osmanlı devleti fikhi olarak İslam'ın dört Sünni mezhebinden olan Hanefi mezhebinin içtihatlarını temel almıştır. Hanefi fikhı yukarıda sayılan dört boşanma sebebinden yalnızca *hastalık ve kusur*'u geçerli bir boşanma sebebi olarak görür. Bu sebebin haricinde olan ve diğer mezheplerce kabul edilen sebepleri geçerli addetmez. Ancak bazı durumlarda çıkış yolu bulamayan Osmanlı kadıları özellikle Şafi mezhebinden naibler tayin ederek naiblerin kendi mezheplerine göre verdikleri kararlarla, husule gelebilecek mağduriyetleri önlemeye çalışmışlardır. Mesela kocaları hayatlarını idame ettirecek kadar nafaka bırakmadan kaybolan kadınların 16. asrın ortalarına kadar diğer mezheplerin kabul ettikleri tefrik imkanından bu şekilde yararlandıkları bilinmektedir (Aydın, 1988, 5). 19. yüzyıla gelindiğinde hakimlerin bu şekilde bir imkânı boşanmak isteyen kadınlara vermediklerini müşahede ediyoruz. Kayserbey mahallesinden Ayşe binti Hüseyin, kocası başka bir diyarda olup kendisinden haber alınmadığını ve terzi Kara Ahmet vekâletiyle Anuza köyünden Hasan bin İbrahim'le nikâhlandığını mahkemeye bildirmiştir. Ayşe'nin vekili Kara Ahmet, nikâhtan önce müvekkilesinin kayıp kocası öldü diyerek mahalle imamı İbrahim Efendi'ye ihbarda bulunmuş, lâkin Ayşe'ye sorulduğunda, kocasının vefat ettiğini bilmediğini ifade etmiştir. Bunun sonucunda problem Müftü efendiye havale olunur. Müftü verdiği cevapla gaiplikte doksan sene geçmeden bir başkasıyla nikâhın sahih olamayacağını bildirir ve yapılan nikâh geçersiz sayılır (ÇŞS-18, 114).

Yukarıdaki örneğe bakıldığında durum hukuki gibi olsa da aslında trajik gözükmektedir. Burada kadının mağduriyeti söz konusudur. Yani kocası bir ömür boyu gelmese, öldüğü veya yaşadığından haber alınmasa kadın, evlenemeyecek ve çocuk sahibi olamayacaktır. Bu durumda mağdur olan kadın bazen yalancı şahitler bulmak suretiyle kocasının öldüğü haberini mahkemeye taşıyarak boşanmayı başarabilmektedir.¹⁴

Çankırı Kadı Sicillerinde tefrik usulüyle boşanmaya hemen hiç tesadüf edilmemiştir. Bu da ancak Hanefi hukukunun yukarıda bahsettiğimiz kısıtlayıcı yanı ile alakalı gözükmektedir.

Kadının boşandıktan sonra *iddet* denilen bir bekleme süresi vardır. Kadın, tayin edilen bu zaman zarfında kat'î surette başka birisiyle nikâhlanamamaktadır. Örneğin 1804 yılında

¹⁴ Mesela Bursa örneğinde; kocaların gaipliğinde mahkemeye gelerek boşanmak isteyen bazı hanımların, kocalarının şart koşarak (talak) kaybolduklarını, bazılarının ise eşlerinin belli bir süre dönmemeleri durumunda "boşanmış olacaklarını" söylediklerini şahitlerle ispatlayarak boşandıklarını öğreniyoruz (Abacı, 2001: 162). Ancak bu tür boşanmalar tefrik ile değil talak ile gerçekleşmektedir.

Kalecik kazasına bağı Şeyh Mahmut köyünden Mahmut b. Ömer, Göl köylü Mehmet'in kızını kaçırap dağlarda gezdirmiş ve kendisine nikâhlamıştır. Oysa Mehmet'in kızı daha yakın bir zamana kadar evlidir ve kocası yeni vefat etmiştir. Mahkeme tarafından kocası ölümünden itibaren geçen süre hesaplanmış, ancak iddetinin dolmadığı ortaya çıkmıştır. Bu sebepten dolayı her ikisine de tazir cezası verilmiştir (ÇŞS-21, 33). Bu belgede iddetin süresinden bahsedilmemektedir. Ancak boşanan kadının yeni bir evlilik yapabilmesi için hukuki olarak beklemesi gereken süre 3-4 aydır (Eken, 2000, 115). Bu dönemde kadının mağdur olmaması ve yaşesini temini için erkek tarafından verilmek üzere muayyen bir iddet nafakası tayin ve tespit edilmekteydi. Mâmâfih, hususen muhala'a usulü boşanmalarda kadının ayrılma karşılığında bundan vazgeçtiğini de yukarıda görmüştük.

4.SONUÇ VE TARTIŞMA

19. yüzyılın başlarında Anadolu Eyaleti'nin sancak merkezlerinden biri olan Çankırı özelinde evlenmeden ayrı olarak özellikle boşanma hadiseleri anlaşmazlık zuhurunda kadı sicillerine geçmiştir. Evlilik akdinin devlet tarafından kayıtlara geçirilmesi hususunda hassasiyet gösterildiği anlaşılmaktadır. Bunun özellikle, sahip olunan çocuklar ve eşlerin veraset, velayet ve birtakım davalarının çözüme kavuşturulmasında önemli bir referans kaynağı olarak telakki edildiği düşünülmelidir. Ancak bütün evlenme akitlerinin kadılar tarafından tescil edilmediği de bir gerçekliktir. Kişilerin kendi aralarında ve iki şahit huzurunda yaptıkları akitler, sonradan ortaya çıkan nizalarda görülmekte ve önemli sorunlar teşkil etmektedir. Küçük kasaba veya köylerde nikâhlar kadılar tarafından kendilerine icazet verilen imamlar vasıtasıyla izinname usulüyle de yapılabilmekteydi. Ancak bunların kayıtlarının ne suretle tutulduğunu bilemiyoruz. Muhtemelen bu akitler bilahare kadı sicillerine işlenmekteydi.

Çankırı'da nüfusun büyük çoğunluğunu elbette ki müslimler oluşturmaktaydı. Bunun yanında hatırı sayılır bir gayrimüslim nüfusun olduğu da aşıkardır. Gayrimüslimlerin de kadı huzuruna gelerek nikâhlarını tescil ettirdiğini yukarıdaki verilen örneklerden müşahede ettik. Geleneksel dönemde cemaatler hukuku çerçevesinde gayrimüslimlerin nikâh akitlerini kendi ruhani reislerinin yapabileceği de malumdur. Ancak gayrimüslimlerin bu yolu tercih etmesinde bazı avantajlı sebepler olduğu düşünülebilir ki bunların en akla yatan tarafı kadı nikâhının daha ucuz olmasıdır.

İslam hukuku çerçevesinde erkeklerde çok eşliliğe müsaade edilse de çok eşliliğin diğer birçok Anadolu kent ve taşrasına benzer bir şekilde çokça yaygın olmadığı görülür. Bu halin muhtemelen tarihsel sosyolojide var olan ve o güne tevarüs eden tutumdan kaynaklı olduğu düşünülebilir. Zira eski Türklerin çok kadınla evliliğe soğuk baktıkları birçok tarihi araştırmada ortaya konulmuştur.

Çalışmaya konu olan dönemde evlenme ve boşanmalarda İslam hukukunun esas alındığı bir vakiyadır. Boşanma hadiselerinde mevcut hukukta var olan talak, muhala, tefrik gibi usullerin uygulandığı anlaşılıyor. Ancak sayılan usullerden tefrik usulü hukuk sisteminin dayandığı Sünni-Hanefi hukuk çerçevesinde son derece kısıtlanmıştır. Tefrik usulüyle boşanmalarda Hanefi fikhî mazeret olarak sadece hastalık ve kusuru geçerli saymış, diğer mezheplerin bu yoldaki kolaylaştırıcı sebeplerini reddetmiştir. Bundan dolayı mesela bir kadının kocası kaybolduğunda ondan boşanıp tekrar evlenebilmesi bu noktayı nazardan oldukça zorlaşmıştı. Duruma geçici çareler üretildiğini de kaynaklardan anlıyoruz. Kadılar bu gibi durumları çözebilmek için özellikle Şafi mezhebine mensup naipler tayin ederek Şafi fikhına göre davaları çözmeye yoluna başvurmuşlardı.

Etik Beyanı: Bu araştırmanın kavramsal çerçevesinin hazırlanmasında, verilerin toplanması, analizi ve yorumlanması aşamalarının tamamında etik kurallara uygun hareket edilmiştir. Karşılaşılacak tüm etik ihlallerde ANKAD Dergisi yayın kurulunun hiçbir sorumluluğu

bulunmamaktadır. Tüm sorumluluk yazara aittir. Bu çalışmanın ANKAD Dergisi dışında herhangi bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiş olduğunu taahhüt ederim. Araştırmada Milli Kütüphane Eski Yazmalar Arşivi veri tabanı üzerinden gerçekleştirilen tarama sonucunda belirlenen arşiv belgelerinin erişime açık verilerinden yararlanılmıştır. Açık erişim verileri kullanıldığından etik kurul izni gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

(ÇŞS-18) (H.1207-1209- M.1792-1794), Ankara Millî Kütüphane Eski Yazmalar Arşivi, *Çankırı Şer'iyye Sicilleri, 18 Numaralı Defter*

(ÇŞS-21) (H. 1218-1229- M.1803-1813), Ankara Millî Kütüphane Eski Yazmalar Arşivi, *Çankırı Şer'iyye Sicilleri, 21 Numaralı Defter.*

(ÇŞS-22) (H. 1218-1223- M.1803-1808), Ankara Millî Kütüphane Eski Yazmalar Arşivi, *Çankırı Şer'iyye Sicilleri, 22 Numaralı Defter.*

(ÇŞS-23) (H. 1232-1235- M.1816-1819), Ankara Millî Kütüphane Eski Yazmalar Arşivi, *Çankırı Şer'iyye Sicilleri, 23 Numaralı Defter.*

(ÇŞS-24) (H. 1238-1242- M.1822-1826), Ankara Millî Kütüphane Eski Yazmalar Arşivi, *Çankırı Şer'iyye Sicilleri, 24 Numaralı Defter.*

(ÇŞS-25) (H. 1242-1248- M. 1826-1832), Ankara Millî Kütüphane Eski Yazmalar Arşivi, *Çankırı Şer'iyye Sicilleri, 25 Numaralı Defter.*

Telif Eserler

Abacı, N. (2001). *Bursa şehrinde Osmanlı hukukunun uygulanması (17.Yüzyıl)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Aydın, M.A. (1982). Osmanlı hukukunda nikah akitleri. *Osmanlı Araştırmaları*, 3(3), 1-12.

Aydın, M.A. (1986). Osmanlı hukukunda kazai boşanma - tefrik. *Osmanlı Araştırmaları*, 5(5), 1-13.

Bilmen, Ö. (1975). *Hukuk-i İslamiyye ve ıstılahatı fihhiyye kamusu*. İstanbul: Razva Kitap.

Canatan, K. (2011). *Aile kavramının tanımı, aile sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap.

Cin, H. (1974). *İslam ve Osmanlı hukukunda evlenme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Cin, H. (1988). *Eski hukukumuzda boşanma* (2. Baskı). Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

Eken, G. (2000). XVIII. yüzyıl ortalarında Antep'te aile. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 477-490.

Ekinci, E.B. (2006). Osmanlı hukukunda izinname ile nikâh. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2, 41-60.

Korkmaz, Ş. (2003). *Çorum'un idari, sosyal ve ekonomik yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.

Köstüklü, N. (1996). *Yalvaç'ta aile (1892-1908)*. Konya

Kurt, A. (1998). *Bursa sicillerine göre Osmanlı ailesi (1839-1876)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.

Ortaylı, İ. (2000). *Osmanlı toplumunda aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Özdemir, R. (1990). Tokat'ta ailenin sosyo-ekonomik yapısı (1771-1810). *Belleten*, 54 (211), 993-1052.

Öztürk, H. (1990). *Kınalızade Ali'de aile*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.

Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: TTK Yayınları, XIV. Dizi-Sayı, 21.